
УКРАЇНЬСЬКА ЛІНГВОДИДАКТИКА

Оксана КУЧЕРУК_(ЗМІСТ 224)

ФОРМУВАННЯ ЕСТЕТИКИ МОВЛЕННЯ ПІД ЧАС НАПИСАННЯ ТВОРЧОГО ПЕРЕКАЗУ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

Удосконалені шкільні програми з української мови (автори — Л.Скуратівський, Г.Шелехова, В.Новоселова, видавництво "Перун", 1998 р.) націлюють учителя-словесника на формування духовно багаті особистості, яка вільно володіє усіма засобами рідної мови. Крім того, автори наголошують, що мова сприяє естетичному вихованню, робить естетичне чуття тоншим, чутливішим.

Переакцентація мети шкільного курсу української мови (йдеться про необхідність різнобічного мовленнєвого розвитку учнів) вимагає дальшого вдосконалення лінгводидактики.

Аналіз мовлення учнів свідчить про їх низьку культуру спілкування — нерозвинений смак до стриманої, точної і водночас образної мови, прозаїчність, багатослів'я, невиправдані повтори тих самих лексем, вживання слів у невластивому їм значенні. Більшість речень будується за схемою — підмет, присудок. У синтаксичних конструкціях часто вживається подвійний підмет, що порушує логіку граматичних зв'язків української мови. У мовленні мало означень, відсутні прислів'я, приказки, фразеологічні звороти, що позбавляє вислів образності. Навіть під час переказів учні не зберігають виражальні засоби художніх текстів. Цей недолік викликаний тим, що вони не завжди розуміють функцію слова з переносним значенням у контексті.

Для значної частини учнів характерна безсистемність мислення і мовлення, невміння будувати розгорнуте зв'язне висловлювання з урахуванням адресата і ситуації мовлення, нерозуміння таких понять, як "відшліфованість слова", "тонке чуття мови", "переконливість промови" тощо. Такі учні не мають достатнього запасу слів, не намагаються робити певних узагальнень і висновків. Тим часом це позначається і на сприйманні мистецтва слова на уроках літератури.

Невтішний стан мовленнєвого розвитку школярів зумовлений передовсім тим, що у навчальних програмах і підручниках з української мови до 90- х рр. навіть не згадувалося про красу і багатство української мови. Словеснику практично не було чим керуватися у вирішенні питань естетичного розвитку учнів засобами предмета. Це спонукає нас до науково-практичного розв'язання порушеної проблеми. Іншими словами, необхідно відшукати у взаємозв'язку оволодіння законами мови та культурою мовлення той підхід, що виступає як вияв естетичного ставлення до мови.

Говорити про естетику мовлення — це значить говорити про певні можливості мови як засобу людського спілкування і впливу.

Відтак естетика мовлення проявляється у тому, що людина, по-перше, повинна глибоко знати закони мови, її словниковий склад, по-друге, уміти вибирати такі форми мовлення, так будувати висловлювання, щоб вони самою своєю суттю виражали саме те, що необхідно для мовця, щоб ті, для кого це мовлення призначено, сприйняли цю словесну дію і усвідомили певну думку, прониклися відповідними почуттями. А вміння добирати, формувати мовлення відповідно до поставлених завдань і є умінням володіти естетикою мовлення.

При цьому важливим є психологічний висновок про те, що зв'язок мови з процесами мислення часто призводить до того, що синтаксично правильні тексти часом не мають ніякого смислу, але створюють видимість змісту. Такі тексти просто беззмістовні, однак грамотна форма викладу маскує пустоту [1].

Розглянемо один аспект цілої системи естетичного виховання на уроках мови, зокрема, формування естетики мовлення під час написання учнями творчого переказу художнього тексту. Такий вид тренувальних вправ розвиває точність мовлення, його образність, формує чуття мови, яке регулює відповідність форми висловлювання його змісту і, навпаки, мовно-естетичні смаки,

вимагає самостійного і логічного мислення. В основі такого переказу лежить творча уява, яку часто виражають словами "одухотворене", "художнє" бачення світу реальних речей.

Розглядуваний переказ має багато спільного з художньою розповіддю, під час якої, вдумуючись у зміст твору і передаючи не тільки його, а й своє бачення подій з використанням авторських образів, учень глибше осмислює зміст у єдності з тими засобами, які вжито в опорному тексті [2].

Творчий переказ як засіб розвитку зв'язного мовлення передбачає виклад власних думок і почуттів, що є самовираженням особистості школяра, його внутрішнього світу через систему мовних одиниць. У цьому плані творча робота сприяє формуванню естетики мовлення — уміння свідомо і повно сприймати текст для переказу, переказувати цей текст із збереженням особливостей мови автора, комунікативно доцільно добирати за аналогією власні виражальні засоби на всіх рівнях, уміння передавати на письмі своє ставлення до того, про що йдеться у тексті, давати оцінку подіям, героям, їхнім вчинкам, удосконалити написане, тобто бачити і виправляти не тільки граматичні помилки, а й стилістичні, урізноманітнювати мовні засоби для передачі думок і почуттів, вносити визначені словесником зміни у текст.

Відповідно на підготовчому етапі написання такого переказу під керівництвом учителя має проводитися спеціальна робота над виражальними засобами мови у зв'язку з темою тексту і мовленнєвим завданням. Це можуть бути такі прийоми: з'ясування лексичного значення незнайомих слів, синонімів, перифраз, що підвищить стилістично-виражальний потенціал переказу; обговорення актуальних проблем, пов'язаних з темою і основною думкою тексту; аналіз мови тексту для переказу; добір тематичного словника, у тому числі відповідних словосполучень і фразеологічних одиниць; попередження можливих правописних помилок.

Увага до художнього стилю у процесі словотворчості створюватиме відповідну емоційну атмосферу, формуватиме в учнів особистісне позитивне ставлення до навчального предмета в цілому та до конкретного мовно-мовленнєвого матеріалу на уроці. Відтак учні вслід за автором намагатимуться добирати слова і сукупність слів так, щоб передати духовне, яке одночасно є і естетичним. Про теорію семантичного зрушення як обов'язкову умову тексту художнього стилю зазначає мовознавець М.Рудяков [3].

Серед орієнтовних тем з розвитку зв'язного мовлення у старших класах за удосконаленими програмами є духовна культура українців. Саме тому для творчого переказу можна взяти нижченаведений текст В.Войтовича [4].

БЕРЕГИНЯ

З найстародавніших часів прийшла до орія Берегиня. То їй наші діди-прадіди приносили у жертву все, щоб вона задобрила нищівні сили, бо лише Берегині могли обергти їх від упирів та інших злих сил. За ту первісну оріанську вдячність полюбила Берегиня жити біля людських осель. Особливо влітку, в перший день Зелених свят, коли весь світ святкує її прихід, а кожна дівчина свою долю, коли з неба усміхається сріблястий ясен-місяць, любить Берегиня водити хоровади дівчат на берегах рік та озер, навколо молоденьких, заплетених вінками та квітами білокорих беріз. Там, де співає вона свої чарівні пісні трава росте соковитіше, а на ланах і полях хліб родить багатше.

У кожному оселю велика богиня приносить священний небесний вогонь, який підтримує вся родина. Берегиня захищає оселю, родинне багаття, насамперед малих дітей від хвороб, лютого звіра, а то і смерті. З тих давніх-давен Берегиня стала оберегом непорушної й глибокої вірності подружжя. Боронь Боже, щоби погас родинний священний вогонь! В молодій сім'ї Берегиня дбає про певний лад у хатньому господарстві: щоб дружина дбала про свого чоловіка, а чоловік піклувався про свою мишу. Як тільки богиня Берегиня бачить, що ось-ось вогонь кохання згасне, буває, підкине в нього галузочку, та чарівно усміхнеться. Тоді в засмучених душах знову спалахує вогонь, а в серцях — лагідне тепло і невичерпна ласка. Сумує Берегиня над згаслим багаттям тієї сім'ї, котра не вберегла вогнища в своєму помешканні. В таку оселю приходиться біда. Ось чому велика богиня оберігає вогонь родини, який обігріває житло, і тоді в хаті завжди буде материнське тепло, ростимуть щасливі діти, завжди лунатиме пісня.

Пам'ятаймо, неможливо виробити естетику мовлення, попередньо не засвоївши її у слуханні. Відповідно дуже важливо, щоб учитель досконало володів технікою виразного і

емоційного читання, що дозволить учням інтуїтивно засвоювати правильну вимову власне української лексики і не тільки, позитивно сказуватиметься на інтуїтивному оволодінні ритміко-інтонаційних навичок. Тоді під час сприймання учнями тексту художнього стилю предметна форма набуватиме естетичного підтексту і узагальнення, що пояснюється здатністю такого мовлення викликати найрізноманітніші асоціації. Характер же асоціацій залежить від життєвого досвіду і знань наших вихованців. Таким чином, пізнання мови художніх текстів починається від сприйняття мовних одиниць до уявлення, а від уявлення до художнього образу.

Для того щоб учень навчився відчувати різні відтінки слова з погляду стилістичного вживання (оскільки це, в свою чергу, розвиватиме емоційно-естетичну чутливість, змусить дбайливо добирати слова, відкидаючи випадкову лексему), доцільно провести підготовчу роботу до написання творчого переказу, під час якої передбачається викликати в учнів інтерес до виражальних особливостей мови тексту і потребу у практичному оволодінні ними, а також підготувати до створення власних висловлювань з метою зацікавити, захопити, переконати. При цьому потрібно врахувати, що, набуваючи нових відтінків, слово як лексико-граматична одиниця розкриває своє значення тільки в межах речення або тексту.

Відповідно наведемо ряд спеціальних завдань до тематично дібраного матеріалу, які підпорядковуються формуванню естетики мовлення учнів. Мета такої роботи — навчити учнів висловлюватися не тільки для себе, а й для інших, довести їх рівень культури мовлення до рівня суспільних потреб.

1. Спишіть. Поширте речення однорідними членами. З'ясуйте, як змінився текст.

Берегиня, обереги — наші ... й ... символи (*давні, добрі*). Берегиня стала для українців "хатньою" богинею, що захищає оселю, малих дітей, родину від ... , ... , ... (*лиха, хвороб, лютого звіра*). Маючи такі прекрасні символи, народ зумів уберегти від забуття нашу ... й ... (*пісню, думу*), нашу ... і ... (*історію, родовідну пам'ять*).

2. Прочитайте. Перевбудуйте речення так, щоб звертання виступали членами речення. Зістаєте синонімічні конструкції. Чим вони відрізняються?

Богине добра і захисту людини, ти здатна оберезти оселю, всю родину, а разом і весь родовід від чорного мороку зла.

Берегине! З давніх-давен ти стала оберегом непорушної й глибокої вірності подружжя.

Прийми, Велика Богине, жертву — пахучі трави, особливо полин, любисток, м'яту.

Освяти, Берегине, у хаті піч.

Велика Богине, ти явилася нам в образі жінки у довгому одязі, що підняла у благальній молитві руки до сонця із ореолом (диском) навколо голови.

3. Складіть і запишіть речення із поданими словосполученнями. Поясніть, у яких реченнях більший ступінь емоційно-експресивного забарвлення.

Вишиті рушники, символи людського духу, людські оселі, чорні сили, найстародавніша богиня, чотирирука Берегиня.

4. Уявіть, що ви даєте інтерв'ю однокласнику про духовну культуру українців. Включіть у розповідь матеріал про Берегиню В.Скураківського: "Берегине, любий мій синочку, — це наша оселя. Усе, що в ній є, що ми нажили, що приберегли од своїх батьків та дідусів. Чим збагатилися й освятилися — хатнім пожитком, дітьми, піснею, злагодою чи суперечкою, добрим словом, спогадом у цій хаті, — все це, щоб ти знав, і є Берегиня" [5].

5. Уявіть ситуацію: ви посварилися з братом чи сестрою, і до вас прийшла богиня Берегиня. Що вона вам сказала? Опишіть ситуацію, використовуючи мовний етикет українського народу.

6. Відредагуйте речення. Поясніть помилки, викликані незнанням виражально-сміслових відтінків слів.

Берегиня — один з давніх *душевених* символів українців. За повір'ями наших предків вогонь символізував *величезний* достаток і міцність *великої* родини. Якщо згасало багаття, то вважалося, що сім'я, котра не вберегла *великого* вогнища у своєму помешканні, цим самим накликає *небажану* біду. Ось чому *яскравий* вогонь постійно доглядали, називаючи його словом "берегиня".

Після запропонованої нами підготовчої роботи упродовж кількох попередніх уроків під час написання переказу за текстом "Берегиня" можна дати творче завдання — написати творчий

переказ, додавши опис-портрет яскравого міфічного образу Великої Богині, або висловити свої думки про дивовижний світ наших далеких пращурів, їх високу духовність і єдність з природою.

При оцінюванні виконання учнями відповідних завдань учитель має, крім іншого, враховувати багатство і самобутність лексики, синтаксичних конструкцій, уміння використовувати виражальні засоби мови, характерні для художнього стилю.

Отож, написання переказів у такий спосіб передбачає розвиток мовленнєвої практики учнів і надихає їх на власну творчість. Цим самим створюється підґрунтя для вдосконалення чуття мови, стилю, що сприятиме глибшому проникненню учнів у естетику чужого мовлення і формування культури власного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лук А.Н. Психология творчества. — М.: Наука, 1978. — С.35.
2. Лісовський А.М. Художня розповідь тексту// Дивослово. — 1994. — №1. — С.41.
3. Рудяков Н.А. Основы анализа художественного текста. — К.: Наукова думка, 1989. — С.25-41.
4. Войтович В.М. Сокіл-Род. Легенди та міфи стародавніх українців. — Рівне: Оріана, 1997. — С.210-213.
5. Скуратівський В.Т. Берегиня. — К.: Радянський письменник, 1988. — С.5-11.

Галина ДІДУК_(ЗМІСТ 224)

СИСТЕМА ОПРАЦЮВАННЯ ЗАСОБІВ ЕМОТИВНОСТІ НА УРОКАХ РІДНОЇ МОВИ У 5-7 КЛАСАХ

Мова — засіб формування та формулювання думок, відображення людиною бачення реальності довкілля, вираження переживань, емоцій, почуттів, волевиявлення, різних станів афекту. Як відомо, існує, живе і розвивається мова у мовленні, будучи універсальним засобом спілкування між людьми. У цьому її основна функція. Саме в ній, у комунікативній функції, інтегруються всі решта, що виділені у соціолінгвістиці: когнітивна (пізнавальна), регулятивна, метамовна, етикетна, цінносно-орієнтаційна (І.Бім, Г.Колшанський). Звідси виходить, що й у школі потрібно вивчати рідну мову відповідно до потреб часу — формувати вміння в учнів повноцінного користування мовою у всіх головних видах мовленнєвої діяльності (говорю — слухаю, пишу — читаю), формах її існування (усній і писемній, діалогічній і монологічній) у різних мовленнєвих ситуаціях.

Правильне (що відповідає нормам літературної мови) і доречне (відповідно до певної мовленнєвої ситуації) використання *емосем* (мовних засобів суб'єктивної оцінки, які є функціональними у лексико-стилістичній парадигмі і напівфункціональними у морфолого-стилістичній) [автор.] передбачає свідоме відношення до мовної системи, її категорій і норм, правил вибору із потрібного ряду найвлучніших мовних явищ.

Нами не відкидається завдання шкільного курсу вивчати мовну систему, а пропонується опрацювати граматику у функціонально-комунікативному аспекті.

Відповідно до розробленої нами програми навчання словотворчих та морфологічних мовних засобів емотивності покажемо, як можна здійснювати формування в учнів 5–7 класів умінь використовувати емосеми (експресеми) словотвору та морфології у зв'язних висловлюваннях різних стилів на уроках вивчення граматичного матеріалу. Для засвоєння учнями знань про стилістичні та емотивні властивості словотвору та морфології і формування комунікативно-стилістичних умінь і навичок ми намагалися знайти оптимальні шляхи.

Під час ознайомлення школярів із стилістичним забарвленням і роллю словотворчих та морфологічних емосем (експресем), пропонуємо такі види вправ: граматичні і стилістичні; аналітичні, конструктивні і комунікативні; диференційовані та комплексні (В.Мельничайко, М.Пентиліюк, С.Іконніков).

До комплексних вправ пропонуємо вдаватися у тих випадках, коли вивчення емотивно-стилістичного матеріалу є можливим на тому ж матеріалі, який розглядається з граматичного погляду. Пропонований дидактичний матеріал важливо аналізувати у трьох площинах — з погляду форми, значення і стилістичної функції. Спочатку відпрацьовується форма, загальномовленнєве значення і граматичні ознаки вищезазначених мовних засобів, а потім їх емотивно-стилістична функція, роль у тексті як емосем (експресем).